

HAL
open science

Meždu odomašnjavane i ostokovjavane. Mineralna voda, infrastruktura i napreženija v hidrosocialnija cikāl na Velingrad

Raphaelle Segond, Miladina Monova

► To cite this version:

Raphaelle Segond, Miladina Monova. Meždu odomašnjavane i ostokovjavane. Mineralna voda, infrastruktura i napreženija v hidrosocialnija cikāl na Velingrad. *Antropologiâ: Spisanie za sociokulturna antropologiâ = Anthropology: Journal for Socio cultural Anthropology*, 2023, 2 (10), pp.10-45. hal-04611824

HAL Id: hal-04611824

<https://hal.science/hal-04611824v1>

Submitted on 21 Jun 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Distributed under a Creative Commons Attribution - NonCommercial - NoDerivatives 4.0 International License

МЕЖДУ ОДОМАШНЯВАНЕ И ОСТОКОВЯВАНЕ: МИНЕРАЛНА ВОДА, ИНФРАСТРУКТУРА И НАПРЕЖЕНИЯ В ХИДРОСОЦИАЛНИЯ ЦИКЪЛ НА ВЕЛИНГРАД

Рафаел Сегон, Миладина Монова

BETWEEN DOMESTICATION AND COMMODIFICATION: MINERAL WATER, INFRASTRUCTURES, AND TENSIONS IN THE HYDROSOCIAL CYCLE OF VELINGRAD (BULGARIA)

Raphaëlle Segond, Miladina Monova

Abstract:

In 1948, the town of Velingrad emerged from three villages with a *long durée* relationship to mineral water and its infrastructure (natural hot springs, public baths, public fountains, washhouses, but also pipes and catchments). Building on that heritage, the socialist regime succeeded in making the town a leading destination for balneotherapy and recreation. Inhabitants have been historically involved in the construction works and everyday adjustments, appropriations, reparations. After socialism, mineral water became a highly coveted resource, especially for the spa industry. In this paper we focus on post-socialist transformations and dialectics between domestication and commodification of water taking place along the pipes. We show how social intimacy between inhabitants and “their” water supply network can also unlock contest and daily mobilizations, in a struggle for access to a common but limited resource.

Keywords: Mineral water, infrastructures, hydrosocial cycle, public baths, domestication, commodification, Bulgaria

Дълго време Каменчани разбиваха гранитната гръдъ на Араб-чалъ, за да хванат кристалните му извори и ги поднесат на нуждаещите се доле в селото... Основаната за целта кооперация „Самоводица“ избира за ръководител на тази грандиозна работа енергичния инж. Ст. Брадински, чиито денонощни усилия дадоха бляскави резултати. От м. ноември 1928 г., Каменчани заслужено могат да се гордеят, че въ това отношение държат

първо място измежду всички курортни селища в България... П. С-Овъ., „Летовище Каменица Чепинско“, „Съгласие“, София, 1929.

Когато през 1948 г. Велинград се появява на картата България като резултат от сливането на три села – Чепино, Лъджене и Каменица, той вече има дълга (*longue durée*) социална история, свързана с минералната вода и нейните инфраструктури. Опирайки се на това наследство, социалистическият режим превръща града в един от най-значимите курорти в страната, а откриването на Курортна поликлиника (1964 г.) бележи нов етап на неговото развитие. Лечебно-профилактичното заведение предлага многобройни медицински процедури, ползващи терапевтичните свойства на водите от два извора, доведени от две различни части на града. Разположена в центъра на младия град, поликлиниката, заедно със снабдяващите я водопреносни мрежи, може да се разглежда и като символ на административното обединение на някогашните села. Днес сградата е в лошо състояние, а машабното строителство през последните десетилетия я е направило почти невидима в градския пейзаж. Нейният призрачен облик контрастира с размножаването на хотелите, надпреварващи се да предложат най-атрактивната оферта за нов тип по-заможни клиенти, които търсят друга връзка с водата, вече основана на съвременното разбиране за „спа“. Разрастването на спа туризма отразява радикалното реструктуриране на града в постсоциалистическия период. Тази дълбока трансформация е не само отражение на променящите се социокултурни и туристически практики, а и конкретно проявление на процеса на комодификация¹ на минералната вода. Често наричана „златна вода“, тя е особено богата на минерали, средната ѝ температура е по-висока от тази на питейната вода, като най-горещите извори в различни части на страната достигат до над 100°C. Нейното превръщане в пазарна стока е в ущърб на използването ѝ в историческите „места на водата“ – обществените и споделените градски пространства като бани, чешми, външни (естествени или не) *топила*, басейни, перални, санаториуми, почивни станции, поликлиники и др.

В тази статия предлагаме прочит на процесите на трансформация в курорта Велинград, през призмата на термалните инфраструктури, разглеждани като място на социални взаимоотношения, които се конструират между хора, вода и град. Тези инфраструктури представляват същински подземен скелет на града, а минералната вода играе централна роля в местния социоикономически, културен и политически контекст. Термалните инфраструктури формират специфичния *хидросоциален пейзаж* на Велинград и представляват поле на контакт и конфликт между общностен и пазарен модел, между одомашняване и остоковяване – както в материален, така и в ценностен и символен аспект.

Понятието *напрежение в икономиката* (economy's tension, Gudeman 2008) ни позволява да разберем противопоставянията и постоянните преговаряния,

¹ В текста употребяваме „остоковяване“ и „комодификация“ като синоними, с предпочитание към термина на български, който концептуално по-силно резонира с понятието „одомашняване“.

които се разиграват около често оголените водоносни тръби по улиците на велинградчани. Това напрежение е резултат от диалектичните отношения между две парадигми – на *взаимност* (mutuality), на базата на логика на *споделеност* (sharing), и на *пазарен обмен* като модел на отношения, центриран върху индивидуалния себеориентиран интерес. Понятието *взаимност* описва „споделени от група хора интереси, принадлежности и блага“ (Gudeman 2008: 4). Това е съвкупност от материални и нематериални неща, които изграждат общностния *темел* или фундамент (base). Темелът е постоянно в процес на правене, разраства се или се редуцира. Състои се от блага, произведени или не от съответната група, между които е и околната среда – гори, реки, планини, езера. Те също са приобщени като свои, но и споделени с други групи. Отношенията на взаимност или споделеност се проявяват в различни обществени институции като домакинство и родство, съседство, приятелство, но представляват и модел на стопанисване в по-големи формации като например кооперацията или държавата, когато те изпълняват преразпределителните си функции. В съвременния свят наблюдаваме налагането на стопанските отношения върху останалите форми на социалност, като „икономическото“ става все по-отчуждено (desembedded) от общностната си рамка (обвивка), и все се по-малко „вградено“ (embedded) в социалните отношения (Polanyi (1944) [2001]).

Във Велинград това *напрежение в мрежата* се разиграва във всекидневния живот и има за залог инфраструктурите, които доставят и разпределят минералната вода. Пълзящият процес на комодификация пропорционално свива сферата на общностното. По-конкретно, това се наблюдава в намаляването на броя на чешмите, където, ако водата е вряла, хората биха могли например да си сварят компоти, да си напълнят туби, за да я употребят вкъщи вместо да включват електрически бойлер, или пък да си изперат килимите. Ако чешмата е със студена вода (в зависимост от извора има многообразие в състава на различните студени води), тя привлича хора, които харесват качествата ѝ като питейна вода. На първа линия в процеса на отнемане или ограничаване на достъпа са домакинствата с техните различни индивидуални и колективни употреби на водата.

Твърдим, че комодификацията на водата и на нейните инфраструктури води до отнемане на традиционно споделения ресурс, което често бива болезнено преживявано. Социалните актьори се намират между две логика – от една страна стои *одомашняването* на водата като споделено благо, а от друга – *опитомяването* (Крийд 2007) на неолибералния политически и икономически режим, в който социалните актьори маневрират между адаптиране и съпротива (Monova 2015; Tocheva 2018). В тази перспектива разглеждаме инфраструктурите в техните материални и символни измерения като залог на контрола върху ресурса, но и като терен на ежедневен социален бриколаж, съпротиви и стратегии за реапроприация.

Множество инфраструктури за множество води

Насочвайки фокуса към мрежовите инфраструктури на рядко изследваната от социалните науки термална вода, статията предлага оригинален принос в полето на *инфраструктурния обрат* (Graham, Marvin 2022) и допринася за обогатяването на понятието на Линтон *води в множествено число* (waters in plural) (Vogt, Walsh 2021; Linton 2022). Минералните води, в тяхното разнообразие и с множеството им свойства – от лечебни до магически – се отличават онтологично от така наречената „питейна вода“ в нейната „модерна“ дефиниция (Linton 2010). В повечето случаи те са разглеждани като води за лечение (Ангелова 2018) или рекреация в контекста на спа туризма, но много по-рядко в социално-политически аспект (Walsh 2015, 2018; Feng, Li 2019; Dorondel, Șerban 2020).

Интердисциплинарният подход, който съчетава инструментите на социалната география и на антропологията, е особено подходящ за случая на Велинград, където минералната вода е нещо повече от елемент на градската идентичност. Тя е самостоятелен актьор в обществото, с което е във взаимодействие, и всяка промяна в нейния цикъл поражда следваща социална промяна. Методологията на етнографското изследване чрез включено наблюдение разкрива на микро-ниво онази социална интимност, която се проявява в отношенията между минерална вода, инфраструктури и местни жители (Anand 2019). В перспективата на политическата екология прилагаме концепцията за *хидросоциален цикъл* спрямо минералната вода във Велинград. Следвайки релационно-диалектичния подход на Линтон и Бъдс (Linton, Budds 2014), разглеждаме конфигурацията на властовите отношения около този ограничен ресурс на различни нива в градския (макро) мащаб. В този контекст инфраструктурата „действа“ като своеобразен посредник в социалната и политическата трансформация, а нейните апроприации от други актьори разкриват конфликти и властови отношения. Така очертаната проблематика позволява оригинален прочит на „моментите“ на контакт и конфликт, в които изпъкват неравенствата в достъпа до водата, политиките и всекидневните практики на социално изключване в един пътър в етно-религиозно отношение град.

В рамките изследването² се срещнахме с представители на различни общински и държавни институции, експерти, инженери и техници (ВиК, хидрогеолози). Проведохме интервюта с представители на хотелиерския бизнес, както

² Анализът е резултат от колективно изследване в рамките на проекта „Европейски „градове на водата“: сравнителни аспекти на регионалното развитие на случаите на Виши, Франция, и Велинград, България (договор № КП-06-РИЛА/9 от 16.12.2021 г.), финансиран от Фонд „Научни изследвания“ – МОН по Програмата за двустранно сътрудничество България – Франция, и съфинансиран от Френското посолство / Френския институт в България. Всеки един от останалите изследователи (Иво Страхилков, Меглена Златкова, Оливе Живр) е допринесъл със своите наблюдения, идеи и критики за оформянето на проблематиката, теоретическите и методологическите предпоставки в този труд.

и с управители и служители в обществения сектор (бани, балнеосанаториум, поликлиника, басейни). В контекста на включеното наблюдение проведохме неформални разговори с къпещите се в баните, с минувачите на обществени места и с ползвателите на чешмите по улиците. За да проследим подземната и надземната траектория на термалните инфраструктури през наративите на жителите на Велинград, изработихме собствен протокол на т. нар. „коментирания разходка“, който включва избран жител на определен квартал като активен участник в етнографското изследване.

Термалните инфраструктури като скелетна система на града

За да разберем мястото, което заемат термалните инфраструктури в града, следва да ги разгледаме в светлината на другите системи и съоръжения, които имат съществено значение за ефикасното функциониране на курорта, както и хората – техниците, които ремонтират съоръженията, служителите на здравните и уелнес центрове, без да забравяме и потребителите като неразделна част от инфраструктурата (Simone 2004). Различните видове инфраструктура зависят една от друга и образуват социално-техническа система, чийто център е ресурсът на минерална вода. Специфично за Велинград е, че термалните инфраструктури се развиват по-рано спрямо други курорти. Архивите от годините преди Балканските войни до началото на 40-те години на миналия век свидетелстват за непрекъснатите строителни дейности³ – държава, Община, частни банки и кооперации инвестират в строителство⁴. В този донякъде изолиран край, ограден от височините на Западните Родопи, през 20-те и 30-те години на ХХ век се прокарва електричество, железница, питейна вода и се строят пътища, като основният акцент е върху курортите Лъджене и Чепино. Градът все още не е създаден, но вече има „курорти“, а социализмът ще завърши този политически проект с термалната унификация и урбанизация на пространствата.

Велинград е известен с количеството, разнообразието и качеството на минералните си води. Всеки от трите му квартала – Чепино, Лъджене и Каменица, както и съседното село Драгиново (някогашното Корово/а, преименувано през

³ Препис на Протокол №18, 22 март 1930 г., Лъджене: Решение V по Докладъ на Кмета за „изработените условия за доставка на галванизирани тръби, фасонги и арматури за топлия водопровод“. „Засилената общинска управа взе в предвид, че: 1. в най-скоро време ще трябва да се поставят тръби за топлия водопровод и да се заменят дървените такива. 2. че за тази цел има предвиден кредит по извънредния бюджет на общината и 3. че на много места топлият водопровод е повреден и в съседство с нуждични канали. Има голяма опасност от замърсяване. Общинска управа при Лъдженската селска община, Пещерска околия. ДА-Пазарджик, ф. 495, К, оп. 3.

⁴ Препис № 88, Министерство МОСПБ, до МОСПБ, Отд. „Благоустройство“, София. №8031. ДА-Пазарджик, ф. 495К, оп. 3.

1971 г.), са разположени върху находища на минерална вода. Според дефиницията на Българска асоциация за подземни води (БАПВ) „находище“ се нарича „подземно водно тяло с минерална вода“⁵. От него може да извира няколко водоизточника (естествени извори или сондажи). През 2022 г. от четирите находища във Велинград и Драгиново са експлоатирани 34 различни водоизточника с общ дебит 120,05 l/s. Средната температура на находищата се повишава в посока от юг (42,5°C) на север (89,6°C). Многобройните извори създават представа за природно изобилие, въпреки че в действителност всички те са каптирани или сондирани, което се случва най-вече по време на социализма. Минералната вода обаче е ограничен ресурс: образуването ѝ в съответните водонаситени геоложки пластове, където се и съхранява, отнема няколко десетилетия или дори хиляди години. Тези находища представляват запаси с тенденция да намаляват. Както предупреждава инженер-геологът В. Величков относно „легендата“ за „огромния геотермален потенциал“ на България, заблуждаващо е минералната вода да се разглежда като перспективен естествен източник за отопление и добив на електричество. Тя следва да бъде третирана „като ценен хидротермален ресурс, подходящ за редица други в национален мащаб по-полезни дейности, в т.ч. лечебни, рекреационни, хигиенни, спорт и отдих, бутилиране и дори като стратегически ресурс за питейно водоснабдяване“ (Величков 2023: 15). Понастоящем, въпреки ограничените наличности, минералната вода се използва широко за различни цели, включително в туризма, медицината, дома, енергетиката и селското стопанство.

Велинград се е специализирал в сферата на медицинския туризъм и уелнес услугите, като корените и на двете може да бъдат проследени назад във времето. В исторически план трябва да се подчертае значението на османския период, когато се разпространява културата на обществените бани. Баните, изградени покрай горещите извори на дн. Чепино (по-рано с. Баня или с. Баня-Чепино) и с. Лъджене (от турски Писа, или топъл минерален извор), днес център на Велинград, са били посещавани от мюсюлманските големци на Пазарджик, като същевременно са оставали отворени за обикновените хора (Миков 2011). След Освобождението и създаването на българската национална държава вече градските елити на София, Пловдив и Пазарджик започват да посещават баните и леговищата, около които постепенно се развиват нови инфраструктури на термализма. В началото на ХХ в. в книгите и рекламните материали, публикувани в София, се изтъкват лечебните свойства на изворите, романтично се възпяват гъстите борови гори, както и защитената от вятъра и окъпаната в слънчева светлина Чепинска котловина⁶.

Политиките на регионално развитие чрез туризма, които започват през втората половина на 20-те години и последвалото през социализма сливане на три-

⁵ <https://www.bgapv.com/minerals.php>

⁶ Например в П. С-Овъ., „Летовище Каменица Чепинско“, Съгласие, София, 1929, виж цитат в началото.

те села, произтичат и от други политически и етнорелигиозни съображения. До голяма степен това е продължение на националния проект за „българизация“ или асимилация на българоезичните мюсюлмани (помаци), чрез укрепване на „християнското“ заселване и като цяло контрол над региона, в който помациите са били мнозинство до края Балканските войни (Куманов 2013). Още преди образуването на съвременния град, в трите села се изграждат основни инфраструктури на туризма и здравната грижа. Така през 1926 г. е построена първата железопътна линия, свързваща Саранбей (дн. Септември) с. Лъджене. В периода между двете световни войни село Каменица е единственото традиционно „чисто“, както бива определяно и в съвременните разкази, християнско село в Чепинското корито, и се сдобива със знаковата и до днес сграда, монументална за времето си – Сярна баня (1920 г.). Тя е свързана с каптаж с над 80°C. Показателно за зараждащата се тогава модерна концепция за здраве, отпих и развлечение около термалните води е изграждането през 1937 г. на басейн с олимпийски размери с минерална вода в Лъджене, намиращ се днес в центъра на Велинград. Паралелно с това здравните инфраструктури се развиват, а дългогодишната борба с туберкулозата води до изграждането през 1938 г. на Санаториума за учители, болни от туберкулоза близо до Лъджене (Ангелова 2021), който по-късно е познат като Белодробна болница, днес Специализирано болнично заведение за долекуване и рехабилитация на белодробни заболявания „Св. Петка Българска“.

Заедно с изграждането на инфраструктурите нараства и броят на почиващите. Селата вече носят названията „курорти“ – термин, заимстван от немски език, който предава идеята за организиран отпих и лечение на място с природни ресурси с терапевтични свойства (Златанов 2021: 629–634). Чепино и Лъджене са рекламирани в българската преса на френски език като „градове на водата“ (villes d'eau) или „термални станции“ (stations thermales). Рекламните материали провокират асоциации и сравняват местните курорти с аристократичните „станции“ във Франция като Виши, „Царицата на градовете на водата“⁷. Така след Освобождението и до идването на комунистическия режим курортното дело в Чепинския край се развива по модела на западноевропейските термални почивни станции. Специфичното е, че през цялото време българският модел запазва и интегрира в балнеологията традицията на османските обществени бани (хамам и каплъджа, вж. Харбова 1991: 132–150), днес по-познати като „минерални“, „римски“ или „турски бани“, като различните режими до края на социализма периодично реновират или преустройват съществуващите бански постройки и изграждат нови такива. И до днес тази инфраструктура е ползвана едновременно за здраве и хигиена, на базата на концепция, съчетана с идеята за удоволствие, покой и общуване. Банята продължава да бъде част от рутината на местните жители (Коцева 2012: 108–121).

⁷ Например виж George Miltchev, “Pour connaître la Bulgarie: les richesses minérales de la Bulgarie, villes d'eau et stations thermales”. *La Parole Bulgare*, N°646, Dimanche 9 juin 1940, Sofia.

През социалистическия период държавата и местните власти завършват урбанизацията на бившите села (сега квартали на Велинград), като същевременно масово развиват т. нар. от новия режим „курортно дело“, вече ориентирано към народните маси и включващо станции, предназначени за „оздравителния туризъм за обществото на работниците и селяните“ (Stoyanova 2020: 24). Открити са множество балнеолечебни заведения, включително балнеосанаториуми, поликлиника и почивни станции, като градът се превръща в балнеолечебен и климатичен курорт⁸ от национално значение. През 1982 г. само почивните домове от системата на Българските професионални съюзи са десет на брой и разполагат с близо 900 легла, които може да се ползват за (семеенни) почивки на работниците в рамките на 14-дневни смени или „краткотраен отход до 6 дни“ (Апостолов et al. 1983: 91–94). Още през 70-те години статистиките показват, че градът вече посреща повече от 100 хил. туристи годишно (Чолев 1970: 29). След падането на социалистическия режим и различните периоди на растеж и спад в икономиката може да кажем, че за разлика от промишлеността, туристическият сектор не претърпява сериозен срив за продължителен период. След реструктурирането на сектора той дори бележи ръст, като през 2019 г. общината отчита над 310 000 туристи⁹.

Този сектор е и важен източник на работни места в местната икономика. През 2018 г. в община Велинград 35,5% от работната ръка е заета в секторите „хотелиерство и ресторантьорство“ и „хуманно здравеопазване и социална работа“, които обединяват по-голямата част от работните места в „балнеоложкия туризъм“ (Събев, Йорданов 2015: 122)¹⁰. Велинград не е изцяло зависим от туризма, но на фона на промишлената криза и резкия спад на заетостта в сектора на земеделието, термалният ресурс, който не може да бъде преместен, представлява една „икономика на надеждата“ (Dorondel, Şerban 2020). Въпреки че заплатите в туристическия сектор са ниски, а работните места – нестабилни, местната власт е превърнала спа туризма, и по-специално неговия луксозен сегмент, в приоритет за сметка на къщите за гости и семейните хотели, някои от които имат традиция в предлагането на този тип услуги още от времето на социализма, когато почиващите се настаняват в „квартири“. Тенденцията е същата на национално ниво и се наблюдава и в други европейски държави (Захаринев, Ризова 2011). За мощта на този модел и дискурс свидетелстват и наличните проучвания – основно за спа туризма и балнеологията като пазарни продукти, но без да засягат местните общности и култура, дори когато става дума за устойчиво развитие (Никовска, Стамов 2014; за Велинград вж. Todorova 2017). Тази социално селективна стратегия за развитие на сектора

⁸ Велинград е обявен за „курорт от национално значение“ с Постановление на Министерски съвет № 549/6 март 1950 г. или две години след създаването на града.

⁹ Виж „Отчет по Програмата за 2019 г. за изпълнение на Стратегията на за устойчиво развитие на туризма в община Велинград и дестинация Велинград“, 2016–2020 г., стр. 1

¹⁰ Виж „План за интегрирано развитие на община Велинград 2021–2027, (ПИРО).

контрастира с масовия „народен“ туризъм след 30-те години на миналия век и по време на социалистическия период.

Термалният туризъм е неразривно свързан с урбанизацията на Велинград. Градът се изгражда и разраства *чрез* и *около* инфраструктурите, които транспортират ресурса до различни точки в някогашните три села и в новите квартали. Понятието „ресурс“ се дефинира като комбинация от материя (минерална вода) и всички процеси, позволяващи нейната експлоатация, които са: определяне на свойствата му, „изобретяване“ на употребите му, изграждане на техническите обекти, които позволяват добива и транспортирането, използването и отвеждането на водата. (Raffestin 2019)¹². Без съоръженията и системите, които позволяват нейната употреба и социална интерпретация, тази материя не би могла да придобие смисъл. Следователно инфраструктурата е неразделна част от ресурса: тя трансформира водата, нейния маршрут, възприемането и употребите ѝ.

През 50-те и 60-те години на ХХ век технологията на сондиране в дълбочина от няколко метра дава възможност за още по-масова експлоатация на водата, разпространение на балнеологията в страната, дори в населени места, където преди не е имало естествени или каптирани извори. Всичко това съответства на социалистическия идеал за курорт и както ще видим, развива социалното въображение и практиките на одомашняване на водата. От друга страна обаче, интензивното сондиране и експлоатиране се превръщат в инструмент на държавата за централизация на ресурса, което се оказва в ущърб на по-малките водоизточници. Това са онези извори, мрежи от чешми и топила, които по улиците, в дворовете на къщите или в природата, внезапно губят или намаляват дебита си. Някои от нашите събеседници все още си спомнят с носталгия или неодобрение как след извършването на сондажа „техният“ извор е пресъхнал.

След 90-те години с увеличаващия се брой на хотелите, използващи минерална вода, се налага разширение на термалната водопроводна мрежа, която става все по-комплексна, с многобройни нови и постоянно променящи се клонове и възли. Понастоящем три основни тръбопровода пресичат Велинград – от север на юг, от юг на север и от запад на изток, осигурявайки транспорта на минерална вода от различните източници (каптажи или сондажи) в диапазон от 6 км. За да се достави до потребителите, когато водоизточникът е далеч или на голяма надморска височина, се използват електрически помпи. Многобройните чешми, вградени в мрежата, рисуват на повърхността подземната траектория на водата, запазвайки ролята на традиционната селска чешма. От техническа гледна точка те се явяват и регулатори на налягането (интервю на авторките с инженер Величко Величков, 2023). Употребените води се оттичат или в канализационната система, или директно в реките и полетата. Въпреки обявяваните през годините проекти¹¹, във Велинград все още няма пречиствателна станция за отпадъчни води.

¹¹ План за интегрирано развитие на община Велинград (ПИРО) 2021–2027, с.169

От инфраструктурите на грижата до инфраструктурите на платената услуга

С навлизането на пазарната икономика от 90-те години насам комодификацията като идеология и практика обхваща все по-голяма територия, като постепенно включва различни обществени блага, между които природните ресурси и най-вече водата (Medarov, McDonald 2019; Strahilov 2020). И до днес доминира догмата, че държавата е лош стопанин и че е необходима приватизация във всички сектори на икономиката (Hann 2007). Остоковяването на минералната вода се отнася до процеса, в който водата се превръща в присвоим обект, който има цена. Той създава търговски отношения между собствениците на ресурса и неговите оператори (хотели, бани, плувни басейни и др.). Във Велинград – както и при всички значими находища в страната – държавата, представлявана от Басейнова дирекция „Източнобеломорски район“, е собственик на минералната вода. През 2011 г. обаче двете най-горещи находища в града – Каменица и Драгиново – са предоставени на Общината за срок от 25 години.

Общината не става собственик на водата, но отговаря за нейното стопанисване, издаването на разрешителни за експлоатация и събирането на данъци. Операторите на ресурса са публични или частни участници, които експлоатират водата в два режима: концесия или разрешение (лицензия) за експлоатация. При концесията, която е законово ограничена до строго определени видове употреби, по-специално бутилиране¹², операторът получава пълен контрол върху управлението на извора. Във Велинград концесията се прилага само за един извор, който е предоставен на полска мултинационална компания. Много по-разпространено е разрешителното за експлоатация като право за ползване на водата, като в този случай не се определят изисквания за поддръжка и управление на мрежата. От 2011 г. насам Община Велинград и Басейнова дирекция са издали общо над сто нови разрешителни, предимно на хотели, къщи за гости и плувни басейни¹³.

Донякъде такива политики може да се обяснят с надеждите на публичните власти чрез привличане на инвеститори да създадат работни места, да направят поддръжката на инфраструктурата рентабилна чрез данъци и да получават директен доход от минералната вода. Теренните наблюдения обаче не потвърждават тези очаквания. Част от местната динамика при управлението на ресурса са игрите на договаряне и натискът върху институциите, отговорни за определянето на квотите, преплитането на дейности (де факто конфликт на интереси), когато едни и същи актьори са едновременно предприемачи и представители на публичния интерес, особено в Общинския съвет, където заседават няколко

¹² Чл.47, ал.2 от Закона за водите

¹³ По изчисления на авторите. Виж също в. Темпо, „Таксата за минерална вода за 2020 г.: събрани 79 000, несъбрани 50 000 лева“, 23/03/2021, <https://www.velingrad.com/modules.php?name=News&file=article&sid=16859> [към 13.10.2023], и „Общ регистър на разрешителните за минерална вода издадени от МОСВ“, 2020. Басейнова дирекция „Източнобеломорски район“, https://earbd.bg/indexdetails.php?menu_id=176 (към 13.10.2023)

собственици на плувни басейни и спа хотели. В този контекст политиката на приватизация на ресурса чрез предоставяне на разрешителни допълнително се стимулира от много атрактивните за предприемачите цени на водата. Минералната вода е по-евтина за хотелите (0,5 лв/м³ за t > 50°C), отколкото питейната за домакинствата (0,59 лв/м³ без ДДС)¹⁴.

Цените на водата варират в зависимост от температурата и предназначението и са разделени на три категории спрямо използването: „питейно-битово водоснабдяване“, „лечебни цели в специализирани болници за лечение и рехабилитация“ и „всички други цели“ (отдых, геотермално отопление)¹⁵. Категоризацията на водата е от ключово значение за ползвателя, независимо дали е частен предприемач или обществен обект като минералната баня. По-изгодно е заведението да бъде сертифицирано като „балнеолечебен/здравен център“, отколкото като „спа/уелнес център“. Много критики се отправят към прекалено ниските цени на минералната вода: те не позволяват на публичните власти ефективност в поддръжката на системите и съоръженията, насърчават прекомерната експлоатация на ресурса и често са смятани за несправедливи по отношение на печалбите, реализирани благодарение на минералната вода. Тези дебати са белег на конфликтност в една несигурна и променяща се пазарна конфигурация около ресурса, но също така показват, че процесът на отнемане (dispossession) на достъпа е обратим.

Процесът на комодификация превръща не само водата, но и всички свързани с нея „обекти“ в пазарни стоки. Той се разпростира върху предприятията и специализираните заведения, ползващи водата (балнеосанаториуми, лечебни заведения, почивни станции, парцели с плажове, басейни, обществени стради (напр. столови), хотели, санаториуми). Много от тях, изградени или национализирани по времето на социализма, днес вече са частна собственост. Тази приватизация логично води до отнемане на широкия достъп до един ресурс, който политическата идеология тогава определя като универсална обществена услуга. Тук все пак трябва да напомним, че режимът преди 1989 г. също конструира неравенства и йерархии в достъпа. Някои обекти, като санаториума на Централния комитет на БКП, сега хотел „Велина“, са били резервирани за партийния елит и неговите приближени. Архивните документи показват също, че към края на 70-те години популярни места като баните и поликлиниката вече изостават от „модерните“ стандарти на времето, критикуват се амортизираните съоръжения, недостатъчната поддръжка и се изтъква нуждата да се вложат средства в тях¹⁶.

¹⁴ ДКЕВР, Ц-22/30.06.2016 г.

¹⁵ Тарифа за таксите за водовземане, за ползване на воден обект и за замърсяване. Приета с ПМС № 383 от 29.12.2016 г., обн., ДВ, бр. 2 от 6.01.2017 г., в сила от 1.01.2017 г., изм. ДВ, бр. 27 от 2.04.2019 г., изм. ДВ., бр. 56 от 16.07.2019 г., Глава Втора, чл. 12 (6).

¹⁶ Виж „Информации за необходимите ремонтни работи по минералните бани във Велинград, за работата на курортната поликлиника и др.“, ДА-Пазарджик, ф. 715, оп. 2, а.е. 16. Доклад от Георги Танев, Първи секретар на Окръжния комитет на БКП в Пазарджик,

Преходът към пазарна икономика през периода 1990–2000 г. бележи радикална промяна спрямо социалистическия модел на общественото водоснабдяване. Много предприятия са реституирани или продадени, най-често приватизирани. Идва времето на бума в строителството. Тази тенденция е съпроводена с дерегулация на цената на водата за крайния потребител (например през 2023 г. плуването в общински басейн струва 4 лева, докато в частен такъв е 12–20 лева), въпреки че цената за операторите, които я експлоатират е една и съща. В настъпилия непрекъснат процес на отнемане първи на прицел попадат чешмите с минерална вода. Тяхното постепенно заличаване може да се види на Карта 1. Също така изчезват традиционните перални на открито и тепавиците в близост до горещи извори (с изключение на една в Чепино), както и почти всички оранжерии с геотермално отопление. Особено застрашена е вековната институция на обществените бани, исторически централно разположени, разполагащи със собствен извор близо до повърхността (каптаж) и със значителен дебит. Неслучайно редица селища в Античността се развиват до топли извори, около които се издигат значими бански постройки, какъвто е и случаят с римска Сердика (Иванов 2023). През османския период пък, когато на Балканите са построени множество бани, някои от които запазени и функциониращи до днес, те често са разположени в градските средища в близост до джамии, търговски или други важни обществени постройки, а нерядко и на главен търговски път (Харбова 1991; Peychev 2020).

Широкият достъп до баните за всички категории на населението безвъзмездно или срещу малка сума е османска традиция (Миков 2011; Peychev 2019), запазена от всички български държавни режими. Самата внушителна архитектура на повечето от сградите построени след Освобождението свидетелства за специалното място на баните в модернизацията на страната като институция на здравето и хигиенното просвещение, както и за натоварването им с репрезентативни функции. В исторически план връзките между локалната общност и минералната вода имат ключова роля в усвояването на пространството и конструирането му като място (Peychev 2020), като в много селища в България водата и свързаната с нея инфраструктура е част от местната идентичност и дори допринася за нейното изграждане (Кънев 2017). През последните години все повече асоциации и граждански движения на местно и национално ниво увеличават натиска върху политиките за опазването на това общо благо. Ползватели и защитници на термалния ресурс пледират баните да бъдат защитени със закон като културно, архитектурно и природно наследство¹⁷. Частните предприема-

и Костадин Атанасов, Председател на Окръжния народен съвет относно усвояването на хидроминералните, климатолечебните и ландшафтно рекреационните ресурси на Велинградския район и изграждането на първостепенно курортно средище край Велинград, 1977, ДА-София, ф. 293, оп. 4, а.е. 90.

¹⁷ Основаната през март 2022 г. Българска Асоциация за Термално Наследство (БАТН) определя важността на баните като „социални средища и места със специфични културни и здравни практики“. <https://www.facebook.com/thermalassociationbg>.

чи, от друга страна, виждат в баните възможност за достъп до водохващанията и хектарите земя, които ги заобикалят. Ето защо в многобройните примери за приватизация на бани, своеобразното „завземане“ на техния каптаж с разрешително *със* или *без* сградния им фонд виждаме, че те са изоставени, разрушени или с напълно променени функции, а водата им е пренасочена към частни спа комплекси (Добрев 2016).

Във Велинград опитите за приватизация на баните, започнали през 2000 г., до голяма степен се провалят. През годините на „преход“ Общината успява да си върне от държавата собствеността върху четири бани: Радонови бани, или Чепинската баня с две сгради – мъжка и женска бани, Кална баня (между Каменица и Лъджене) и Женска баня (в центъра на града). Сярна, Вельова и Кремъчна (някогашната Мъжка) остават държавни, към Министерство на здравеопазването. Общинският съвет тогава решава да даде всичките общински бани на концесия на три различни частни компании, като средната стойност на сделките е 57 хил. лева за баня. Целта на концесията първоначално е „да се развива търговска дейност“. Тогава обаче се повдига общественото напрежение и започват да се организират протести. Жителите на града се опасяват от увеличаване на таксите за вход и превръщането на рутината в рядко и скъпо удоволствие. Местният парламент в крайна сметка гласува за запазването „на традиционната дейност“ на баните и следователно в полза на тяхната общодостъпност. За Кална и Радонови бани, официалната версия за прекратяването на концесиите през 2011 г. е постоянният отказ на концесионерите да инвестират в тяхната поддръжка и ремонт. Женска баня, в сърцето на съвременния град, има особено тъжна съдба, след отдаването ѝ на концесия през 2001 г. (за срок от 35 г.). Знаковата сграда отдавана е съборена, а помещенията за „обществена баня“ се озовават „погълнати“ от хотела, изграден до каптажа. От 2018 г. „банята“ не функционира и официално тече процедура по разтрогване на договора с концесионера¹⁸. Виждаме как, дори когато банята не е приватизирана, именно нейният каптаж става пряка цел за тъй наречените „инвестиции“ – или чрез концесия, или чрез лиценз за експлоатация. Към изворите се прилепват хотели, а прекомерната експлоатация води до това, че дебитът на водата става недостатъчен за напълване на басейните на баните. От друга страна, на фона на сериозните бюджетни ограничения публичните институции не са в състояние да извършат необходимите ремонти на скъпите съоръжения, работещи с вода, която е по-корозивна от питейната. Няма особена грижа и за баните, чиито сгради имат статут на културно наследство. Само Радонови бани са ремонтирани по-цялостно благодарение на европейско финансиране. Вследствие на намаляването на дебата на водата и влошаването на състоянието на сградите се налага и ограничаване на посещаемостта до по-малко дни от седмицата, затваряне на едно или друго крило от банята, което пък понижава и потока на ползватели.

¹⁸ Tempo (2022), „Общинските концесии във Велинград – Ненаучени въпроси за частен и обществен интерес“, <https://tempo.velingrad.com/modules.php?name=News&file=article&id=17745> [Разгледан 13/04/2023]

В градския пейзаж, доминиран от рекламите на спа хотелите, устойчиво се е настанил контрастът между „горещи“ и „студени“ места (hot and cold spots) по отношение на инвестициите и вложените ресурси. От едната страна, „студените“ са недостатъчно или лошо стопанисваните обществени места като чешмите и пералните, които са с безплатен достъп. В тази категория попадат и заведенията с ниска такса или тези от системата на здравеопазването като баните, плувният басейн, неработещият през повечето време минерален плаж или балнеосанаториумите. В противоположния край се намират частните спа центрове или частните плувни басейни, които са все по-люксови и без ограничение на цените. Общото между всички тях е, че те ползват *едни и същи източници*, но не получават едни и същи количества вода, което показва неравностойното разпределение на ресурса, сблъсъците на властови позиции и асиметрията между публичните институции и частните предприемачи. Този дуалистичен хидросоциален пейзаж подчертава напрежението между пазарния модел и общностния модел на споделеност, като първият постепенно колонизира социалното и физическото пространство на втория.

Превръщането на водата и публичните заведения, които работят с нея, в пазарни стоки води до трансформации на самите технически инфраструктури за дистрибуция на минерална вода, което пък добавя ново ниво на комплексност в интерпретацията на този процес. Проследявайки връзката между комодификацията на ресурса и фрагментацията на мрежовите инфраструктури, Греъм и Марвин определят техническите процедури на разделяне с понятието *накъсване* (splintering) на мрежата (Graham, Marvin 2001). Това е материалното изражение на прехода от интегрирано управление на мрежови инфраструктури, замислено като единно, към фрагментирано такова, разделено на множество елементи и управлявано от различни оператори. Същевременно Tuvikene et al. (2019) подчертават феномена на хибридноста, характерна за постсоциалистическите страни, където усилената либерализация е трябвало да се справя с наследството от силно централизирани инфраструктури, които са едновременно пречки пред и инструменти на съвременните трансформации.

Изхождайки от случая на Велинград, развиваме понятието *splintering* с това, което наричаме явлението „байпас“ (Карта 2). В практиката на строители и инженери байпасът е вентил с хидравлично задействане, който контролира дебита, регулира потока в част от мрежата и защитава помпите от претоварване. Той е употребяван за разделяне и/или свързване на потока по водопроводната мрежа, определяне на посоката и скоростта на водата, като позволява затварянето и отварянето на подаването. Нашата теза е, че явлението „байпас“ е нещо повече от технически прием – той е метафора на остокоряването като пълзящ процес по хидросоциалната мрежа, оставящ следа от всяка нова фрагментация.

Преструктурирането на модела за управление на минералните води започва още през първото десетилетие след 1989 г. То се изразява в разделянето на водопреносната мрежа на различни компоненти и паралелното увеличаване на броя на участниците, които ги управляват. Във Велинград, както е показано на

Карта 3, топлопроводната мрежа е разделена на две системи: едната е свързана със съответното находище и се занимава с извличането на водата от него; другата – с транспортирането с помощта на тръби и помпи¹⁹. Тези два компонента съответно се поделят между различни актьори. От една страна, държавата, Общината и собственикът на концесията за бутилиране участват едновременно в добива на водата, докато Общината, държавата и голям брой частни оператори (хотели, спа центрове, плувни басейни и др.) си поделят транспортирането. Натрупването на множеството актьори „по мрежата“ показва една сложна мозайка на взаимоотношения и неминуеми конфликти в управлението, особено в „споделените“ части. Тези конфликти възникват най-вече когато има проблеми с контрола на качеството на инфраструктурата, регулирането на потреблението, отговорността в случай на аварии и особено финансирането на ремонтите.

Според някои експерти общинското ВиК дружество се намесва само в случай на авария по обществените тръби, а частните актьори следва да извършват ремонтите със собствени средства. Други обаче изтъкват, че на практика ВиК е „Червеният кръст“ на Велинград и се налага да ремонтира всички тръби, включително частните, ако Общината поиска това. Обратно, някои частни оператори възлагат на фирми да извършат ремонта по общата част от мрежата, когато при авария общинската компания не реагира достатъчно бързо.

Все по-усложненото управление на водопроводната мрежа означава и все по-комплексна техническа и организационна структура на цялостната система. Например увеличението на броя на операторите може да създаде проблеми на ниво на самите сондажни системи, които са били проектирани преди десетилетия като част от централизирана мрежа с ограничен брой ползватели (главно бани и балнеолечебни заведения). Тези по-отдавнашни потребители в повечето случаи са свързани директно със сондажа и водопреносната система под налягане. Същата директна връзка към сондажа сега е използвана от някои нови потребители, но растящият им брой води до проблеми с разпределянето на ресурса. Става дума за т. нар. явление „байпас“, при което вторият, третият и всеки следващ участник по мрежата може да се озове с намален или прекъснат водоснабдителен поток от първия или предшестващия го. Този проблем може да бъде разрешен с евентуална реконструкция на сондажното съоръжение и изграждането на резервоари за разпределение (интервю на авторите с инж. В. Величков, 2023). Въпреки това свръхексплоатирането на ресурса, неспособността на замесените актьори да предвидят техническите проблеми, мащаба на разходите за ремонти и разширения правят бавно и сложно адаптирането на мрежата към съвременните системи за дистрибуция на вода. Ето защо изследваният случай илюстрира много сполучливо понятието байпас като *фрагментация чрез накъсване на мрежата*, което представлява едновременно техни-

¹⁹ Велинград е една от малкото общини в България, която позволява водопреносните системи на минерална вода да бъдат частна собственост. Този прецедент влиза в сила след спечелено от предприемач съдебно дело на базата на „доказана“ неяснота в Закона за водите. Навсякъде в България водопроводите са или държавна, или общинска собственост.

чески процес и по-широк социоекономически феномен, отразяващ пазарната идеология на остоковяване на ресурсите и техните инфраструктури. Този модел обаче съдържа противоречията на собствените си ограничения. Постоянната трансформация на системата, проблемите при функционирането ѝ и сблъсъците за нейното управление поставят нови политически, правни и технически проблеми. Съществена роля в тези процеси има и един неразглеждан досега актьор – гражданите на Велинград и тяхното индивидуално и колективно обживяване на термалните инфраструктури.

Тръби и хора: бдителност, одомашняване и мобилизации

Макар за външен човек инфраструктури като тръбите да са на първо време неуловими, във Велинград те присъстват неизменно във всекидневието на местните жители. Заради множеството взаимодействия с тях тези съоръжения заемат и конкретни места в менталните карти на събеседниците ни. Минералната вода, чрез многобройните практики и апроприации, свързани с ползването на чешми, бани, перални, природни извори, каптажи и улични течове, е интимно свързана с домашния цикъл на велинградското домакинство и неговото социално възпроизводство. Тези практики варират от пиене на вода от специфични извори или чешми до грижа за тялото, приготвяне на храна, пране и загряване на замръзналите крайници до каптажа през зимата.

Както показва Георги Куманов (2010), освен в ежедневието, водата, изворите и баните присъстват в определени празници, „участват“ в религиозни практики и ритуали, за тях съществуват редица местни поверия и разкази. И днес в Каменица например родителите на новородените бебета ги къпят с вода от извора Власа. Минералната вода десетилетия наред е била и съществен поминък за хората, които през социалистическия период са отдавали стаи под наем на почиващи, а след падането на режима – и на чужденци. Наистина, впечатляващ е обемът на тези масивни и просторни семейни къщи, преустроени или разширени за тази цел през 70-те и 80-те години на XX век. Може да проследим как около хората, инфраструктурите и водата се артикулират набор от практики и ценности от съществено значение за социалното възпроизводство на семействата, на различните общности и на града като „град на водата“ – не онзи от рекламите за „СПА столицата на Балканите“, а такъв, какъвто се разкрива във възклицанието „Велинград – това е минералната вода, това е всичко, което имаме!“.

Въвеждаме понятието *одомашняване* като постоянен процес, присъщ на жизнения цикъл на домакинствата, свързващ човешкото с водата, нейните инфраструктури и градското пространство. Одомашняването на социалните и икономическите промени е свързано не само с практики, но и с ценности и идеи с противоречиво съдържание: понякога примирение или валидиране, друг път отхвърляне и съпротива срещу пазарните логики. В изследването си за со-

циалната промяна в едно българско село в края на социализма и началото на периода на прехода към пазарна икономика, Дж. Крийд разглежда *одомашняването*²⁰ на политическия режим като процес, който протича от долу на горе (Крийд 2005: 14–15). Той показва как хората с техните всекидневни практики и „приложими стратегии“ си вземат по нещо от него, а друго отхвърлят, доколкото им е възможно. Чрез всекидневните си действия домакинствата не само интерпретират наложения ред, но и по малко му „извикват ръцете“, за да отпусне от примката си и да се промени на свой ред. В нашия теоретичен модел одомашняването е връзка, контакт и/или конфликт между хора и вода с едновременно пространствено, социално, политическо и вълшебно/магическо измерение.

Когато минавач запалва свещ в параклиса на Св. Влас²¹ близо до каптажа с общоприетото име „Власа“, когато живущ на улицата по своя инициатива подменя спукана тръба в мрежата, се случва един и същ процес, който е нещо повече от апроприация – той създава онази заедност, която чрез медиацията на водата гради колективна идентичност. Това най-ярко изпъква в лексиката на актьорите за „нашата“ вода и афективните епитети и метафори, когато говорят за тръбите, кранчетата и „вълшебната вода“, която извира от тях. Във Велинград минералната вода намира своите защитници, които дебнат със зорко око по мрежата всяка копка на „тези“, които се опитват да ги разделят от нея.

Квартал „Каменица“ е познат с източниците си на гореща вода, особено търсена от спа предприемачите от други краища на Велинград, както и на местно ниво. Провокирани от темата, жителите от различни поколения реагират остро и изразяват мнение, че вече много им е отнето. Споделят ни умората и гнева си от общото състояние на инфраструктурите. В емблематично за града се е превърнало постоянно оголеното състояние на тръбите по ключови възли на мрежата, по които непрекъснато „бърничкат“ или „просто си тече“. Симптоматична за проблематиката е личната ангажираност на жителите по протежение на мрежата за минерална вода. Хората ни разказват сами за своята бдителност и не крият гнева си, когато ни показват къде е „разкопано“ заради съмнителна, според тях, дейност по тръбите. Обикновено противникът е посочен с местимението „те“, като множественото число включва не само частни оператори, но също държавата и Общината, които много от велинградчани смятат за съучастници. Съвсем оправдано може да концептуализираме този процес на отнемане на ресурса като ограбване като се имат предвид най-често употребяваните изрази в отговор на въпроса „Какво правят те?“: „вземат ни/отнемат ти/крадат ни водата“.

²⁰ В чудесния си превод на монографията на Крийд Илия Илиев превежда *domestication* като *опитомяване*, което без съмнение точно изразява идеологическото взаимодействие на хората с режима. М. Монова предпочита термина *одомашняване* като по-емпирично понятие, близо до домакинствата и техните практики, с идентичен корен и етимология, означаващ „къща“, „дом“ (Монова 2023).

²¹ В местността около дн. каптаж Свети Влас е почитан като покровител на водата (Куманов 2010: 164–165).

За уникалния в това отношение хидросоциален пейзаж на Велинград може много да научим през зимата. Когато температурите паднат, издайнически излизащата пара от дупките показва за коя вода и съответно за коя мрежа става дума²². Всеки от местните хора може да каже кога и да спекулира защо отново „се отваря, се ръчка, се изхвърля употребена вода“. Жителите на квартала си предават един на друг информация за чешма или баня със спаднал дебит или провокираната от това понижена температура на водата. Новината обикаля квартала (и дори града) и междусъседските разговори показват едно постоянно напрежение от висящата заплаха „един ден“ „да ни затворят“ чешмите, баните и всичко това да стане недостъпно. От тези точки на напрежение се инициират, между съседи и съграждани, спонтанно организирани „инспекции“ по трасето на подземната мрежа, до водохващането или каптажа, която те много добре познават. Тази бдителност се проявява също в социалните мрежи, където жители, активисти и граждански асоциации редовно обменят информация за промени или подозрителни „разкопавания“.

Неслучайно най-„радикалните“ акции се наблюдават на улицата в пространството между чешмата и къщата – там, където се обособява и действа неформалната общност на съседи от къщите в района. В квартал „Каменица“ „червена линия“ за жителите са чешмите. Не защото те са по-важни от баните, а просто защото като по-малки обекти, хората могат лично и собственоръчно да ги стопанисват. Те споделят как „сами“ си „отварят“ чешмите, когато „някой“ от Общината реши да ги „спре“. „Само да дойдат и да я отрежат пак, ще им кажа“, заплашва жител, горд с индивидуалния си акт на съпротива. Някои дори заплашват да санкционират с вота си местните управляващи, „ако продължават“ с действия в такава посока. Също така инициативите за облагородяване на пространството и разширяване на самите чешми на улицата често идват от хората. Във всички тези ситуации на изследователя прави силно впечатление знанието не само за разположението на мрежите, но и технологичните умения и компетентност за справяне с аварията. На какво се дължи това?

Социалната история на инфраструктурите или как вълшебната вода става „наша“

В Чепинския край, както и на други места в България, местното население е участвало с няколко поколения в изграждането на основни инфраструктури. Може да се каже, че мобилизацията на селяните в изграждането на ключови за функционирането на младата държава инфраструктури, още от Освобождението, е почти непрекъсната. Институционалната форма на този колективен труд е позната като „военна“ или „трудова“ повинност и представлява форма

²² Съществуват термални водопреносни системи и за студената минерална вода, особено в Лъджене и Чепино. Водоносните системи и на горещата, и на студените води са по-близо до повърхността, докато водопроводите на питейната вода са по-дълбоко в земята.

на национална мобилизация за строителство в обществен интерес. Трудовата повинност е идеологически концептуализирана и добива размах при правителството на Александър Стамболийски със специален закон²³ от юни 1920 г. В разстояние на цял век (до първите години на ХХI век), включително по време на социализма, т. нар. „трудоваци“ градят и обновяват множество обекти на територията на цяла България, като повечето от тях са от селските и малцинствените райони. На национално ниво, само за периода 1920–1921 г., са свикани 86% от гражданите на страната, подлежащи на повикване. „За този период са извършени разнообразни трудови дейности – построени и поправени 740 км. пътища, и 894 моста. Направени нови и ремонтирани стотици стари чешми и кладенци, пресушени бяха много блата и мочурища около селищата“ (Андонов et al. 1986: 25). За Чепинския край знаменателно е изграждането на железопътната линия Саранбей (Септември) – Лъджене, чийто път самите селяни прокопават в скалата.

Изграждането на нови термални водопреносни системи в периода на 20-те–30-те години е част от проекта трите села, притежаващи горещи извори, да се превърнат в престижни летовища. През 1912 г. започва строителството на Сярна баня в непосредствена близост до каптираната през 1911 г. гореща вода. Местното население е участвало активно, както свидетелстват архивните документи и спомените на интервюираните. Днес тези снимки са грижливо изложени във входното фоайе на банята. Работата е прекъсната от три войни – две балкански войни (1912–1913 г.) и Първата световна война. Строежът е възобновен по време на режима на Стамболийски (1920–1921 г.). Построена по проект на италианския архитект Луиджи Пиетри в стил сецесион, банята и до днес е смятана за емблематична сграда и е посочвана с гордост от жителите, когато искат да покажат как „навремето“ държавата е имала друго отношение към водата и към тях. До края на Втората световна война оживените строителни дейности продължават, както и мобилизирането на трудовата (военна) повинност²⁴. Поради всички тези причини Сярна баня е не само културно и архитектурно наследство, но и място на паметта на поколения работници, които с безплатния си труд са вярвали, че така за тях и следващите поколения се осигурява свободен достъп до безценната вода.

Старите дървени водопроводи, по част от които все още тече минерална вода, и вече забравените местни знания и умения за направата им също свидетелстват за дългата ангажираност на общността към водните инфраструктури

²³ Трудовата повинност е създадена със закон, приет от Народното събрание и утвърден с указ № 60 от 5 юни 1920 г., публикуван в Държавен вестник бр. 56 от 14 юни 1920 г.

²⁴ Протокол № 6 на Чепинско общинско управление от 21.04.1943 г.: „За направа водопровода и пътищата ще се подпомогне с временната трудова повинност и въобще навсякъде се икономисва предприемаческата печалба, герб, такси, публикации, данъци и др. такива. г) Общината разполага с техническия персонал напълно подготвен да ръководи горните мероприятия, за благоустрояване на селото, а за направа на водопроводната мрежа ще се вземе инженер ръководител. ...“ ДА-Пазарджик, ф. 495, К, оп. 3.

(Куманов 2010: 167). Подобно на баните, чешмите се превръщат в истински социални институции през османския период (Паунова-Мурджева 2011; Peuchev 2019; Миков 2020). Те стават и българска традиция, изграждат се и се обновяват десетилетия наред в градовете, селата, по горски и планински пътища. В зависимост от периода и контекста си на построяване те може да носят различни културни, общностни, религиозни и фамилни маркери. Често са дарение от известен род или майстор, градени са в чест на местен или национален герой от общината или държавата, в памет на близък роднина. В менталната география на велинградчани чешмите определят границите между група улици, махали, квартали, а най-близката обществена баня организира една по-отворена пространствена единица, към която се причисляват и посетители от най-близкия ромски квартал. Трябва да се отбележи, че тази социална конструкция на невидими граници и пространства не означава, че живеещите в тях не посещават други чешми или бани в града. Особено търсени са чешмите със студени води в Лъджене, които имат различни качества. Що се отнася до баните, за по-възрастните хора от Каменица ходенето само в Сярна или Кална баня се дължи също и на факта, че другите са отдалечени, най-вече известната Радонова (Чепинска), до която повече от 20 години няма удобен транспорт.

Интимна и омагьосваща връзка с водата

Причината в центъра на вниманието на велинградчани да са баните и чешмите е очевидна за всеки посетител. Те имат структуриращо значение в хидро-социалния пейзаж като своеобразни микроцентрове на социализация и на това, което Н. Венков нарича по повод градските пазари „конвивиалност“ (Венков 2022). Към тях гравитират съседни, случайни минувачи, зяпачи, туристи, местни, дошли да залепят обява, всички в един или в друг момент пълнещи бутилки или туби с вода. Чешмата не е просто навън, на улицата – тя е одомашнена чрез общностни практики и участва в един отворен цикъл на взаимодействие между вътре и вън, в който границите са размити²⁵. Това одомашняване не може да се случи без града и дори е обусловено от неговата територия. В тази екосистема публичното е одомашнено, а домашното е публично чрез споделянето на различни дейности и вещи, изнесени извън дома (Monova 2015). В този процес велинградчани са изградили собствен градски социум, в който черпят онази жизнена енергия, която е условие за социално възпроизводство (Gudeman 2012, Tочева 2018). Тази специфична връзка между хора и вода е конструирала и специфичния пейзаж на града.

²⁵ Интересна концепция за договаряне на пространствата между публично и частно „за сметка на общото“ като начин на обживяване на града и неговите пространства е разработена от М. Златкова на базата на етнография в градините в междублоковите пространства (Златкова 2015).

Лексикално-семантичното поле на минералната вода разкрива споделени практики, ценности и вярвания, като изразява специфична локална космология, обитавана от хора, вода и инфраструктури. Метафорите и езикът на тялото разкриват сензорното измерение на опита от съжителството с водата и нейните тръби, чешми, бани и топила. Водата най-често се описва като „вълшебна“, но не само заради нейните лечебни ефекти. Тя е синоним на удоволствие, кеф, блаженство. Някои я възприемат като „дар от Бога“, други – като „природно лекарство“. Възхваляват я като символ на чистотата, „извираща от недрата на Земята“. Когато разказват за изживяванията си, хората описват случки, срещи, малки чудеса на лечебните свойства, преживени и споделени *заедно* с другите. Сещат се за цеха, фабриката и земеделската кооперация, в близост до извора или „откъдето [отиват] – директно в банята“. Този социум представлява едно неразривно цяло в един друг онтологичен режим, в който водата омагьосва и *е омагьосана* (enchanted) от социалните взаимодействия, в които участва. Тази *омагьосана* връзка субективно се изживява като връзка с нещо отвъд човешкото, което се грижи за нас, но за което и ние трябва да се грижим. Обективно, това се изразява в грижовността за състоянието на инфраструктурите. Тогави тръби, кранчета и гайки също оживяват, описани като одушевени предмети: чешмата „трябва да тече, защото тя е отдушник на тръбите“, обяснява една жителка. Тръбите „трябва да дишат“. Иначе тръбите „кашлят“ или „се задавят“. С езика на тялото, нашите събеседници ни предават цялата болка, която водата и тръбите изпитват в такива моменти.

За да разберем разположението на подземните мрежи и техните проблеми, се обръщаме към една по-възрастна велинградчанка. Пенка (80 г.) е жителка на район, в който минават основни мрежи на термалната и питейна вода, свързващи трите квартала със село Драгиново, разположено по-високо в котловината. Следваме я по пътя на два различни водопровода, обслужващи чешмите с гореща вода и двете бани в близост. По пътя на техните траектории научаваме за стари мрежи, изчезнали чешми и понякога виждаме следите от тях. Тя описва постоянните ремонтни дейности като изпитание за тръбите. „Те измъчват тръбите“ с постоянно „ровене, копане“. Паралелно с наблюденията на настоящото състояние се развива един положителен наратив за миналото, описано в най-светли багри. В това минало минералната вода е органично свързана с цялата градска среда: „Беше красива работа!“, възкликва Пенка и продължава: „Там беше люпилнята, сладките пиленца правеха „цвър-цвър“, а тук жабите крякат [посочва коритото на реката]... Това великолепно природно съкровище! Обществото ни е дало възможност на хората да го имат, да го използват“. Люпилнята се е намирала в малка производствена зона до реката, по самата траектория на водопровода Власа. Тръбите, преминаващи през сградата и топлината, която излъчват, са били използвани за птицевъдство на един етаж от сградата. Днешните разкази го описват като атракция и за деца, и възрастни. Крякащите жаби в реката, от своя страна, посочват точка на отгичане на топла вода в плиткото речно корито. На такива места също се развива различна растителност,

по-буйна и по-зелена. Жабите в реката и пиленцата в люпилнята са своеобразна алегория за универсалния достъп до водата и за ясното съзнание у хората за важноста на цикъла, който свързва различни човешки и нечовешки видове.

Чувствата на радост, удоволствие и любов са изразени в множество думи, жестове и с езика на тялото. Един събеседник, например, споделя „удоволствието и кеф[а]“, които изпитва, когато през зимата се подпира на бетонния сондаж, превърнал се в място за „мухабет“ през студените месеци. Много често, вместо думи, събеседниците използват целия репертоар от жестове, описващи безкрайната наслада. Горещата пара „дими“, а когато „си залепиш гърба, толкова е хубаво, че не можеш да се отлепиш“. Друг интервюиран, на около 60 години, описва с широко разтворени ръце как в топилата, „където сега го е взела хотела“ си лежал вечер, „сам под звездите“. „И едно спокойствие! Аз съм тук и водата ме гъделичка!“ Тези сцени се разиграват и в момента на самото преживяване. В Сярна баня, на въпроса „Какво е за теб минералната вода?“, съседка на курната разтваря широко ръце и изригва от емоция: „Как да кажа!? Това е всичко за мен, това е раят!“ Всяко от тези места на водата оживява, а когато то е вече изгубено или отнето, след еуфорията на спомена идва мястото на приборите жестове на тъга и нескрита носталгия.

Местата на водата като баните, парковете, които ги заобикалят, чешмите и гъоловете в природата, са също и места на съвсем осъзнато социално действие. Така, поединично или групово, спорадично или организирано, жители на квартала идват да „помагат“ с чистене и поддръжка. Ето защо някои служители работят безплатно извън работното време или вършат работа, която не се изисква от тях. Други се грижат за парка, където се чувстват най-полезни, със знания в озеленяване и градинарство. Много ценена е помощта в събирането на боклуци и миенето на прозорци в баните. Всички тези дейности са извършвани от жени, но помагат и мъже в случай на повреда или при желание за „модернизация“ на някое съоръжение. „Няма какво да чакаме някой да дойде“, ни казват доброволците.

Това одомашняване на банята и въобще на местата на минералната вода е не просто връзка на реципрочност между хора и вода, а жизнен цикъл – условие за социалното възпроизводство на индивидите, семействата и общностите. То се случва, когато се къпем заедно голи, събираме се на чешмата, чистим парка, работим по поддръжка на инфраструктурите, без да чакаме разрешение от местната власт. И обратното, проблематиката на водата също така показва границите и разломите в обществото. Фрагментацията между пазарните и непазарните участници разкрива разделенията в обществото между тези, които „имат вода“ (малки семейни хотели), и тези, които нямат. Местоположението на чешмите, както и отношенията в банята показват практики на изключване и дори сегрегация спрямо ромите, докато на други места, обратно на всички стереотипи, съжителството и конвивиалността във водните ритуали преобладават.

Инфраструктурата на минералната вода е амбивалентна, обединяваща и разделяща едновременно. Има проблеми, които не можахме да засегнем тук, като обратната страна на това, което нарекохме заедност, споделеност и одомаш-

няване на града. Велинград крие безброй места на конфликти на паметта, на етнически и религиозни разделения, конструирани във времена на политическо насилие, в частност срещу българите мюсюлмани, както и непрекъсващата „традиция“ на сегрегация на ромите. Във всеки един момент „по мрежата“ на водата се наблюдават както колективни мобилизации, така и неравенства на достъпа, изключвания и стигматизация на „другия“.

Заключение

В тази статия направихме опит да обединим методите на географията и антропологията, за да обясним сложността на една специфична градска идентичност, в която отношенията между хора, води и инфраструктури се преплитат по уникален начин. С това предлагаме оригинален принос в проучванията на хидросоциалните отношения около термалната вода, която рядко бива изследвана в нашите дисциплини. Анализът допринася за обогатяването на теоретичната рамка, в която погледът е насочен към хидросоциалния цикъл на града, където се пресичат властовите отношения, диалектиката между одомашняване и остокоряване на водата и мобилизациите, които произлизат от тях. По този начин показахме материалната структура на хидросоциалния пейзаж и как постепено процесът на остокоряване на водата „напредва по мрежата“ и я трансформира от централизирана в разкъсана мозайка, функционираща технически и символно чрез феномена „байпас“. Подземните и надземните инфраструктури структурират социалния живот в града. В тази перспектива процесът на одомашняване на водата ни позволява да разберем местната космология, в която „общото благо“ се изживява като свое не само имагинерно, но и като резултат от социалната история на града. Съвременните жители имат ясното съзнание за доброволческия труд, положен от предишните поколения в строежа на водоносните съоръжения, баните и чешмите, както и на други градски инфраструктури.

Минералната вода е нещо повече от възможност за поминък, инструмент за социално възпроизводство на домакинствата и обект на политически и граждански мобилизации. Тази вода не е като другите. Тя прави общност, но прави и града, конструирайки го като едно урбанистично и хидросоциално тяло, съществуващо *чрез* и *за* водата. Проблемът е, че участието на водата в жизнения цикъл на жителите се поставя под въпрос. Наблюдаваме пълния обхват на чувството за ограбеност с разширяването на пазарната сфера за сметка на общностните места на водата. Превръщането на водата в стока лишава жителите от ключов ресурс, но и прави нещо повече. Засилва дълбоко вкоренените неравенства и създава нови такива, които структурират както Велинград, така и страната като цяло. По този начин „курортният град“ Велинград се превръща в метафора на по-широки процеси на национално ниво, като отваря перспектива към политическото и новите форми на микромобилизации около бъдещето на минералната вода като „национално богатство“.

Anand, N. 2019. 'Public Water and the Intimacy of Hydraulics'. *E-Flux Architecture*.

Dorondel, S., Şerban, S. 2020. 'Healing Waters: Infrastructure and Capitalist Fantasies in the Socialist Ruins of Rural Bulgaria'. *Canadian Journal of Development Studies / Revue Canadienne d'études Du Développement* 41 (1): 127–43.

Feng, D., Li P. 2019. 'Claiming Geothermal Water: Critical Legal Geography and the Scalar Politics of Hot Spring Development in China'. *The Geographical Journal* 185 (2): 209–21.

Graham, S., and Marvin, S. 2001. *Splintering Urbanism: Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. Routledge, London and New York.

Graham, S., and Marvin, S. 2022. 'Splintering Urbanism at 20 and the "Infrastructural Turn"'. *Journal of Urban Technology* 29 (1): 169–75.

Gudeman, S. 2008. 'Economy's Tension: The Dialectics of Community and Market'. *Economy's Tension*. New York – Oxford : Berghahn Books.

Gudeman, S. 2012. 'Vital Energy: The Current of Relations'. *Social Analysis* 56 (1): 57–73.

Hann, C. 2007. 'A New Double Movement? Anthropological Perspectives on Property in the Age of Neoliberalism'. *Socio-Economic Review* 5 (2): 287–318.

Linton, J. 2010. *What Is Water?: The History of a Modern Abstraction*. UBC press, Vancouver.

Linton, J. 2022. 'Waters in the Plural: Approaches and Opportunities for More Grounded Research and Management'. *Géocarrefour* 96 (96/2).

Linton, J., Budds J. 2014. 'The Hydrosocial Cycle: Defining and Mobilizing a Relational-Dialectical Approach to Water'. *Geoforum* 57: 170–80.

Medarov, G., McDonald, D. A 2019. 'Which Way Will the Winds Blow? Post-Privatisation Water Struggles in Sofia, Bulgaria'. *Water Alternatives* 12 (2): 438–58.

Monova, M. 2015. 'When the Household Meets the State'. – In: Gudeman, S., Hann, C. *Oikos and Market: Explorations in Self-Sufficiency after Socialism*, New York – Oxford, Berghahn Books : 77–100.

Peychev, S. 2019. *The Nature of the Ottoman City: Water Management and Urban Space in Sofia, 1380s–1910s*. Ph.D. University of Illinois at Urbana-Champaign.

Peychev, S. 2020. 'Water and the City: Ottoman Sofia in the Early Modern Period', *Mamluk Studies* 23 : 139–158.

Polanyi, K., 1944 [2001] *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press, Boston.

Raffestin, C. 1980 [2019]. 'Qu'est-ce que les ressources ?' – In: *Pour une géographie du pouvoir*. ENS éditions, Lyon : 289–303.

Simone, A. 2004. 'People as Infrastructure: Intersecting Fragments in Johannesburg'. *Public Culture* 16 (3): 407–29.

Stoyanova, T. E. 2020. *Mineral Baths in Bulgaria: The Revival of Wellness Tourism*. Diploma Thesis, Wien : Technische Universität.

Strahilov, I. 2020. “Où est notre eau?” Dépossessions et mobilisations patrimoniales dans la Bulgarie actuelle (le cas de Pernik, 2019–2020)”. – In: Marinescu, V., D. Roventța-Frumușani (eds.) *Communication, environnement et développement durable. Études de cas*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 47–68.

Tocheva, D. 2018. ‘What It Takes to Become a Self-Enterprising Household in the Rhodope Mountain, Bulgaria’. *EthnoAnthropoZoom/ЕтноАнтропоЗум*, 17: 61–93.

Todorova, L. 2017. ‘Challenges to Entrepreneurs in the Tourist Sector in Velinograd Municipality’. *Proceeding of University of Ruse* 56: 31–36.

Tuvikene, T., Sgibnev W., Neugebauer, C. S 2019. *Post-Socialist Urban Infrastructures*. Routledge, London and New York.

Vogt, L., Walsh, C. 2021. ‘Parsing the Politics of Singular and Multiple Waters’. *Water Alternatives* 14 (1): 1–11.

Walsh, C. 2015. Mineral springs, primitive accumulation, and the “new water” in Mexico. *Regions and Cohesions* 5, 1, 1–25.

Walsh, C. 2018. *Virtuous Waters: Mineral Springs, Bathing, and Infrastructure in Mexico*, Oakland: University of California Press

Андонов В., Василев В., Живов Г., Караиванов А. и Панов С. 1986. *История на Строителни войски*, Военно издателство, София. [Andonov V., Vasilev V., Zhivov G., Karaivanov A. i Panov S. 1986. *Istoriya na Stroitelni voyski*, Voenno izdatelstvo, Sofiya.]

Ангелова, М. 2018. Да лекуваш с кал: „Европейската“ балнеология и калолечението в България през първата половина на ХХ в. *Балканистичен форум*. 2: 112–134. [Angelova, M. 2018. Da lekuваш s kal: „Европейската“ balneologiya i kalolechenieto v Bulgariya prez parvata polovina na HH v. *Balkanistichen forum*. 2: 112–134.]

Ангелова, М. 2021. *Социалната болест: туберкулозата в България през първата половина на ХХ Век*, Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“. [Angelova, M. 2021. *Sotsialnata bolest: tuberkulozata v bulgariya prez parvata polovina na HH Vek*, Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“]

Апостолов, Д., Цветков И., Петров Н., Трайков, С. 1983. *Справочник за профсъюзните курортни заведения*. Профиздат, София. [Apostolov, D., Tsvetkov I., Petrov, N., Traykov S. 1983. *Spravochnik za profsaiyuznite kurortni zavedeniya*. Profizdat, Sofia.]

Величков, В. 2023. Задължително е облекчаването на административния режим за ползване на минералните води. *БУЛАКВА/BULAQUA* 1: 14–19. [Velichkov, V. 2023. Zadalzhitelno e oblekchavaneto na administrativniya rezhim za polzvane na mineralnite vodi. *BULAKVA/BULAQUA* 1: 14–19]

Венков, Н. 2022. Изследвания на всекидневните мултикултури в западния постколониален град. Социална мултикултура при Женския пазар в София. *Ан-*

thropology. Journal for Socio–Cultural Anthropology/Антропология. Списание за социокултурна антропология 9 (2): 79–105. [Venkov, N. 2022. Izsledvaniya na vsekidnevните multikulturi v zapadniya postkolonialen grad. Sotsialna multikultura pri Zhenskiya pazar v Sofiya. *Anthropology. Journal for SocioCultural Anthropology/Антропология. Списание за сотиокултурна антропология* 9 (2): 79–105.]

Добрев, П. 2016. „Промяната е добра за всички!“ Из историята на приватизацията на Морските бани във Варна. *dVERSIA*, 2016. https://dversia.net/1766/morski_bani_varna/. [Dobrev, P. 2016. „Promyanata e dobra za vsichki!“ Iz istoriyata na privatizatsiyata na Morskite bani vav Varna. *dVERSIYA*, 2016. https://dversia.net/1766/morski_bani_varna/]

Захаринов, Б., Ризова, Т. 2011. ‘СПА индустрията се нуждае от уникалност’. В : *Туризмът – предизвикателства в условията на икономическа криза: Сборник статии*. Нов български университет, София : 211–224 [Zaharinov, B., Rizova, T. 2011. ‘SPA indusriyatata se nuzhdae ot unikalnost’. V : *Turizmat – predizvikatelstva v usloviyata na ikononicheska kriza: Sbornik statii. Nov balgarski universitet, Sofiya* : 211–224]

Златанов, И. 2021. Какво е курорт ?. *Чуждоезиково обучение* 48 (6): 629–634. [Zlatanov, I. 2021. ‘Kakvo e kurort ?’. *Chuzhdoezikovo obuchenie* 48 (6): 629–634.]

Златкова, М. 2012. *Етносоциология на града. По примера на град Пловдив*, Пловдив: УИ „П. Хилендарски“. [Zlatkova, M. 2012. *Etnosotsiologiya na grada. Po primera na grad Plovdiv*, Plovdiv: UI „P. Hilendarski“]

Иванов, М. 2023. Късноантичната баня при минералния каптаж на Сердика. *Българско е-Списание за Археология*, 13(1), 67–97 [Ivanov, M. 2023. „Kasnoantichnata banya pri mineralniya kaptazh na Serdika“. *Balgarsko e-Spisanie za Arheologiya*, 13(1), 67–97]

Коцева, В. 2012. „Честита Баня!“ *Етнологски поглед към хигиената на българите*, София: Раабе. [Kotseva, V. 2012. „Chestita Banya!“ *Etnolozhki pogled kam higienata na balgarite*, Sofiya: Raabe.]

Крийд, Д. 2005. *Опитомяване на революцията: от социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село*. София: Апострофи. [Creed, J. 2005. *Opitomyavane na revolyutsiyata: ot sotsialisticheskite reformi kam protivorechiviya prehod v edno balgarsko selo*. Sofiya: Apostrofi]

Куманов, Г. 2010. Традиционната култура и термалните води (по материали от Велинград). – В: Кендерова, С., Велева, С., Куманов Г., Ангелова, Н. (ред.) *Цепина, Чепинско, Велинград – Хилядолетната история на Северозападните Родопи*. София: Исторически музей – Велинград, 158–172. [Kumanov, G. 2010. Traditsionnata kultura i termalnite vodi (po materiali ot Velingrad). – V: Kenderova, S., Veleva, S., Kumanov G., Angelova, N. (red.) *Tsepina, Chepinsko, Velingrad – Hilyadoletnata istoriya na Severozapadnite Rodopi*. Sofiya: Istoricheski muzey – Velingrad, 158–172]

Куманов, Г. 2013. Историко-демографски промени в Северозападните Родопи – преселници и изселници през периода XVII–XX век. *Български фолклор*

3, 273–287. [Kumanov, G. 2013. Istoriko-demografski promeni v Severozapadnite Rodopi – preselnitsi i izselnitsi prez perioda HVII–HH vek. Balgarski folklor 3, 273–287]

Кънев, Ст. 2017. Обществената баня като фактор за формиране на локална идентичност. XX–началото на XXI век (По примера на столичния квартал „Горна баня“). *Българска етнология* 3: 281–299. [Kanev, St. 2017. Obshtestvenata banya kato faktor za formirane na lokalna identichnost. XX–nachaloto na XXI vek (Po primera na stolichniya kvartal „Gorna banya“). *Balgarska etnologiya* 3: 281–299]

Миков, Л. 2011. Коментар върху датирането на османските обществени бани по българските земи (XV–XIX век). *Български фолклор* 37 (2): 53–60. [Mikov, L. 2011. Komentar varhu datiraneto na osmanskite obshtestveni bani po balgarskite zemi (XV–XIX vek). *Balgarski folklor* 37 (2): 53–60.]

Миков, Л. 2020. *Османските чешими в България (XV–XIX в.)*. София: Мюсюлманско изповедание. Главно мюфтийство. [Mikov, L. 2020. *Osmanskite cheshmi v Balgariya (XV–XIX v.)*. Sofiya: Myusyulmansko izpovedanie. Glavno myuftiystv]

Монов, Цв., 1983. Икономически и социални изменения в Родопския край (1944–1977)’. В : *Родопски сборник*, Т.5 : 5–40, София. [Monov, Tsv., 1983. Ikonomicheski i sotsialni izmeneniya v Rodopskiya kray (1944–1977)’. V : *Rodopski sbornik*, Т.5 : 5–40, Sofiya]

Монова, М. 2023. Идеята на автаркия от домашната икономика в глобалния капитализъм: антропологически рефлексии, *Българска етнология*, 3, 279–293.

Никовска, К, Стамов, С. 2014. Балнеоложкият Туризъм в България – Състояние и Възможности За Развитие. В: *Годишник. Висше училище по сигурност и икономика*, ВУСИ, Т. XI:114–20, Пловдив. [Nikovska, K, Stamov, S. 2014. Balneolozhkiyat Turizam v Balgariya – Sastoyanie i Vazmozhnosti Za Razvitie. V: *Godishnik. Visshe uchilishte po sigurnost i ikonomika*, VUSI, Т. XI:114–20, Plovdiv.]

Паунова-Мурджева, С. 2011. *Пресъздаване на столицата, социокултурно изследване върху градоустройствените практики на София след Освобождението*, София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Paunova-Murdzheva, S. 2011. *Presazdavane na stolitsata, sotsiokulturno izsledvane varhu gradoustroystvenite praktiki na Sofiya sled Osvobozhdenieto*, Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“]

Събев Д., Йорданов, Р. 2015. *Модели за развитие на планинските райони в България*, Доклад, София. [Sabev D., Yordanov, R. 2015. *Modeli za razvitie na planinskite rayoni v Balgariya*, Doklad, Sofiya]

Харбова, М. 1991. *Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век*, София: Издателство на БАН. [Harbova, M. 1991. *Gradoustroystvo i arhitektura po balgarskite zemi prez XV–XVIII vek*, Sofiya: Izdatelstvo na BAN]

Чолев, М. С., 1970. *Из Велинградския край, малка туристическа библиотека*, Медицина и Физкултура, София. [Cholev, M. S., 1970. *Iz Velingradskiya kray, malka turisticheska biblioteka*, Meditsina i Fizkultura, Sofiya.]

Архивни единици:

1. ДА-Пазарджик, ф. 495, К, оп. 3, а.е. от 1 до 14.
2. ДА-Пазарджик, ф. 715, оп. 2, а.е.16.
3. ДА-София, ф. 293, оп. 4, а.е. 90.

Докторантка Рафаел Сегон, (Raphaëlle Segond),
Екол нормал супериор – Лион, департамент „География“.
ENS de Lyon, 15 parvis René Descartes BP 7000 69342
Lyon Cedex 07 – France
raphaelle.segond@ens-lyon.fr

Гл. асистент д-р Миладина Монова
Изследователка в Института по Философия и Социология – БАН
ул. „Сердика“ 4, 1000 – София
miladina.monova@gmail.com

1а и 1б. Оголените тръби са неизменна част от хидросоциалния пейзаж на града. сн. Р. Сегон

2. Кремъчна баня в центъра на града с прилепени до нея хотел. сн. М. Монова

3. Сярна баня сн. М. Монова

4. Сярна баня от към задната ѝ част. На първи план е чешма с отдавна спряно водоподаване, на втори – пристройката с обществената пералня, на трети – счупените прозорци на отделението с душовете към банята. сн. М. Монова

**5. Архивна снимка от първите копки по строежа на Сярна баня (1912)
Изложена е в антрето на банята, а в социалните мрежи циркулира
като документ свидетелстващ за участието на предишните генерации,
допринесли с безплатния си труд.**

**6. По реката в кв. Каменица. Първата чешма по водопровода на сондаж
N. 3 „Мизинка“ (1960 г.) с температура от 88°С. сн. М. Монова**

**7. „Купил съм си 10 литра мед от Ямболско.
Идвам да го разтопя, за да го прехвърля в буркани“. сн. М. Монова**

**8. На чешма до извора
„Власа“ (88,5°C) с под-
ходящо облекло.
„С един бидон вряла
вода си правиш спа
във ваната. Може и да
си напълниш бойлера“.
сн. И. Страхилев**

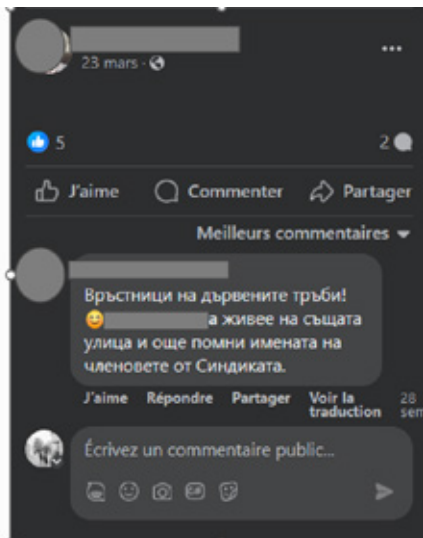
9. Чешмите със студена минерална вода привличат с питейните си качества, а разлепените афиши и некролози свидетелстват за централността на чешмите в градския пейзаж. сн. М. Монова

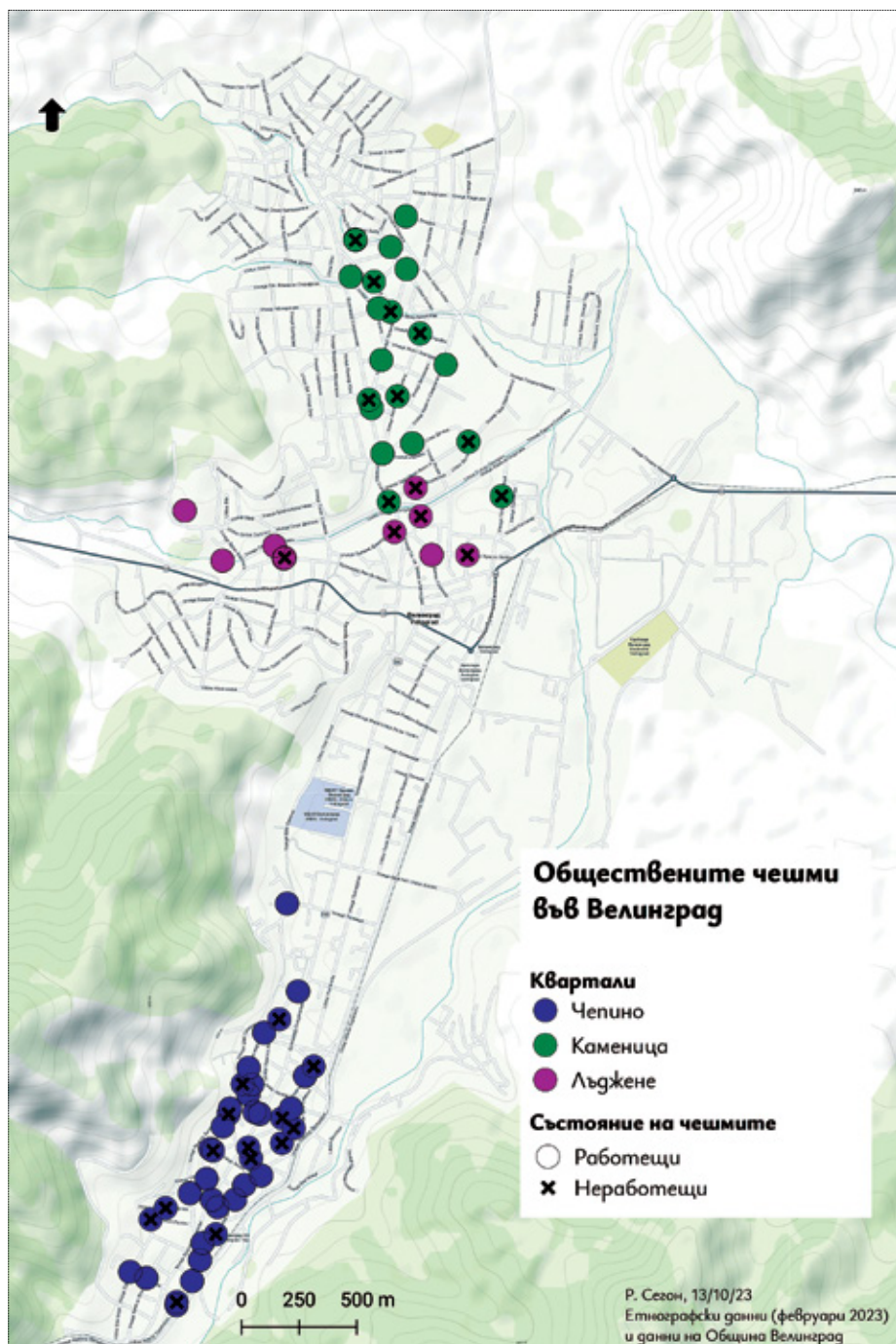
10.Топилата в кв. Чепино. сн. М. Монова

11. На баня в гълоче на реката, там където горещата вода се оттича от каптаж в находище „Чепино“. сн. М. Монова

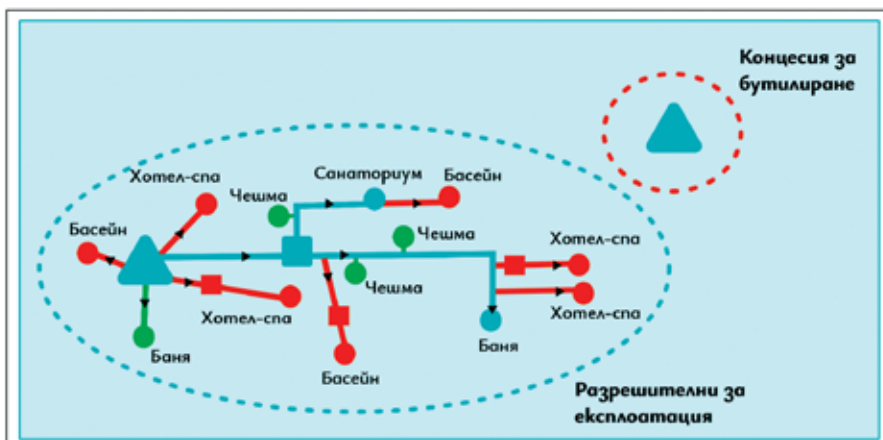

12. Останки от старите дъбови тръби предизвикват романтични чувства в социалните мрежи. Споделят се снимки и семейни спомени от изграждането на топлия водопровод в началото на 30-те.

Карта 1: Обществените чешми във Велинград

Фрагментация на мрежата на минерална вода: феноменът „байпас“

1. Управление на изворите

Държавна собственост

Находище

Извори

Режими на използване

Концесия

Издаване на разрешителни от държавата*

*Когато находището е отстъпено на Общината, разрешителните се издават от кмета с решение на общинския съвет.

2. Управление на топлопроводи и помпи

Собственост на тръбите

Държавна

Общинска

Частна

▶ Поток на водата

Собственост на помпи

Държавни, общински или частни

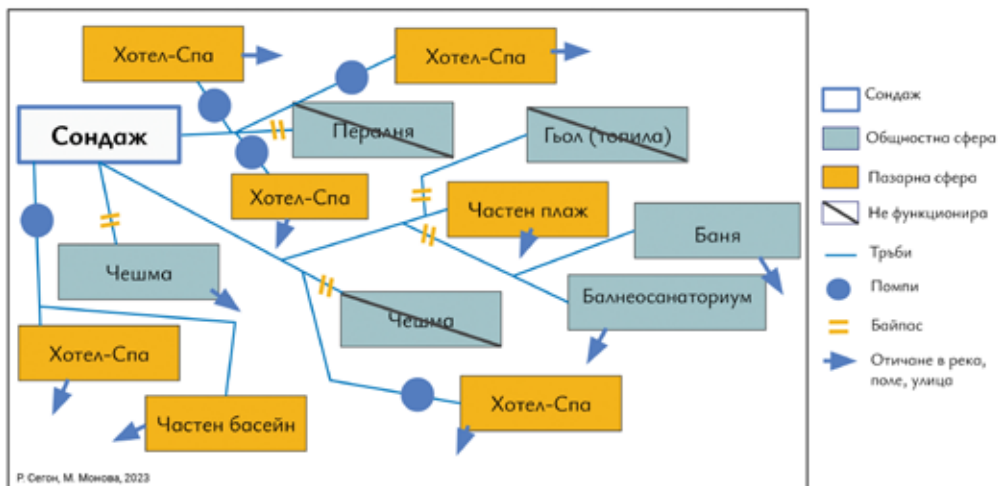
3. Обекти, използващи минерална вода

Държавни, общински или частни

© P.Сезон, М.Монова.
29.10.2023, Inkscape

Карта 2: Фрагментация на мрежата на минерална вода: феноменът „байпас“

Напрежение в мрежата: между пазарния модел и общностния модел

Карта 3: Напрежение в мрежата: между пазарния модел и общностния модел